

З ІСТОРІЇ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПОДІЛЛІ (XIV-XVII ст.)

Як відомо, римсько-католицька церква в Україні існує протягом багатьох століть. Перший етап активного, планомірного поширення католицизму й виникнення сталих осередків римської церкви в цьому регіоні розпочався в 30-70 рр. XIV ст. Цей етап був тривалим і завершився Люблінською унією 1569 р., в результаті якої утворилася Річ Посполита.

Поширення римсько-католицької церкви безпосередньо на Поділлі пов'язується з діяльністю литовських князів Коріатовичів і польського короля Казимира III /1333-1370/. У 1351 р. останній надіслав до римського папи Климента V листа, в якому йшлося про захоплення Поділля і про те, що один з князів Русі прийняв католицьку віру разом зі своїм народом. Деякі польські дослідники вважають, що цією особою був подільський князь Олександр Коріатович. Проте це питання є спірним і викликає заперечення в українських істориків. Свою позицію вони аргументують тим, що брати Коріатовичі, в тому числі й Олександр, почали правити на Поділлі лише з 1362 р. після розгрому ординських військ литовцями в битві біля Синіх Вод. Отже, Олександр Коріатович не був подільським князем у 1351 р. Коріатовичі відіграли значну роль у розвитку економіки та культури Поділля, в зміцненні його обороноздатності. З ними пов'язано заснування самого міста Кам'янець-Подільського і надання останньому в 1374 р. магдебурзького права. Коріатовичами було споруджено ряд замків на Поділлі, зокрема в Бакоті, Смотричі, Меджибожі, Вінниці, Брацлаві, Сокильцях та в інших місцях.

У своїй політиці Коріатовичі, особливо Олександр, підтримували тісні зв'язки з Польською державою, неодноразово відвідували польську столицю - Краків. Все це вело до поступового утвердження польських порядків у житті і побуті краю. В результаті все більшого значення на Поділлі набував католицизм. Виходячи з цього, римський папа Григорій XI спеціальною буллою в 1375 р. затвердив Кам'янецьку католицьку єпископію, першим єпископом якої був призначений чернець-домініканець Вільгельм. Завдяки його зусиллям, єпископія отримала ряд земельних володінь у Кам'янецькому повіті, зокрема містечка і села Чернокозинці, Черче, Зіньківці, Нігин, Хропотову. Земельні багатства католицької церкви постійно зростали. Так, грамотою Олександра Коріатовича 1375 р. Смотрицькому домініканському монастирю було даровано млин з прилеглою до нього землею та угіддями. На початку XV ст. ченці Кам'янець-Подільського домініканського монастиря отримали від князя Свидригайла с. Зюбрівку під Кам'янцем зі всіма угіддями. В 20-х роках XV ст. значно виросли земельні володіння Кам'янецької католицької єпископії: вона отримала Кам'янецький замок, два міста і біля 25 сіл, в яких налічувалося майже 3750 селян. На той час кам'янецький єпископ став найбільшим земельним власником на Поділлі. 29 вересня 1498 р. грамотою короля Яна Ольбрахта були підтвержені права Кам'янецького єпископства на володіння багатьма селами в Кам'янецькому та Смотрицькому повітах.

Резиденцією кам'янецьких єпископів відразу після створення єпископії в 1375 р став не Кам'янець, а містечко Чернокозинці. Вперше у Кам'янець єпископ приїхав на початку XV ст. Ним був домініканець Олександр. Помітною особою на Кам'янецькій кафедрі був єпископ Павло з Боянчичів, якій очолював її з 1428 по 1453 рік. Він походив не з шляхетського роду, певний час служив у віденському костюлі Святого Духа, був навіть капеланом литовського князя Вітовта. Проте після його смерті єпископ Павло очолив пропольську партію в Кам'янці, яка скинула литовського намісника у місті Довгірда, ув'язнила останнього і захопила Кам'янецький замок разом з іншими укріпленнями на Поділлі. В період боротьби за Поділля між Польщею і Литвою в 1431-1433рр. і до кінця життя єпископ Павло продовжував притримуватися пропольської орієнтації. За це він здобув великий авторитет у Римського папи Євгенія IV, який в буллі

* Заремба В., начальник відділу у справах релігій Вінницької обласної державної адміністрації, Лисий А., доцент Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського, к.іст.н.

від 13 листопада 1434 р. називає кам'янецького єпископа "улюбленим братом, достойним можлистю, прикрашеним благочестям і страхом божим".

Значні земельні пожалування з боку правлячих кіл Польсько-Литовської держави дали змогу єпископу Павлу швидко збудувати в першій половині XV ст. у Кам'янці мурований кафедральний костюл св. Петра і Павла. Все це дає підставу вважати невірною думку подільського історика XIX ст. Й. Ролле про те, що кам'яна будівля кафедрального собору виникла лише на початку XVI ст.

Відомою постаттю серед кам'янецьких єпископів у другій половині XV ст. був домініканець Матвій II, який керував кафедрою з 1471 по 1493 рр. Наприкінці його життя в 1490-1492 рр. відбулося повстання під керівництвом Мухи, в ході якого розгромлено багато католицьких осередків. Недобру славу про себе залишили подільські католицькі єпископи XVI ст. Миколай II Дзержговський і Анджей Зебржидовський. Перший очолював Кам'янецьку кафедру в 1540-1542 роках. Миколай II рішуче боровся з некатоліками і закликав короля Сигізмунда Августа "потопити ці плевели у крові Христовій". Він відомий також як автор полемічного твору проти некатоліків, який був проникнутий фанатизмом. Після Миколая II подільським єпископом став призначений А. Зебржидовський, який перебував на кафедрі з 1542 по 1544 рік і "прославився" як ініціатор репресій проти подільських єретиків.

Зрозуміло, серед кам'янецьких єпископів були не лише одіозні особи, але й високоосвічені люди з високими моральними якостями. До них слід віднести М.Бялобржевського і Л. Гослицького, які керували єпископією у другій половині XVI століття. Перший відомий як прекрасний поет, богослов, талановитий проповідник. Він толерантно дискутував з єретиками і не випадково вважається кращим кам'янецьким єпископом. Друга постать не менш колоритна, ніж перша. Л.Гослицький був добрим знавцем філософії, астрономії, в деяких питаннях навіть підтримував подільських протестантів. Так, у 1587 р. він один з усіх католицьких єпископів підписав їх конфедерацію "Для збереження благ миру", що загостило його відносини з Римом.

Проникнення католицизму на Поділля в XIV - першій половині XVI ст. йшло повільними темпами. Авторитет і вплив католиків тут був ще довгий час незначним. Католицька дієцезія /єпископія/ заснована майже серед суцільного православного населення, ще довго знаходилася у жалюгідному становищі.

Так, в середині XV ст. на Поділлі існувало всього 4 католицьких парафії з чотирма парафіяльними костюлами, через 100 років кількість парафій збільшилася до восьми. Навіть наприкінці XVI ст. подільська католицька дієцезія складалася з 6 кляшторів /монастирів/ і 12 костюлів, з яких більше половини (7) було в Кам'янці, а решта - виключно в містах.

Покатоличення в цей час не набрало ще широкого розмаху, воно обмежувалося лише вищими колами православного суспільства. Взагалі період XIV - першої половини XVI ст., як відзначається в сучасній літературі, був у Польсько-Литовській державі часом релігійної толерантності, відносно мирного співіснування римського католицизму з православною вірою.

Повільний ріст католицького населення на Поділлі в той час обумовлювався також постійними татарськими набігами на цей прикордонний край. За даними історичних джерел, лише за період з 1450 по 1550 роки відбулося 20 великих грабіжницьких походів татар в Україну, в тому числі на Поділля. Татари завдавали багато лиха як православним, так і католикам. Вони руйнували і грабували християнські монастирі, храми, вбивали духовенство, розорювали населення. Ці дії татар створювали певні труднощі для функціонування Кам'янецької єпископії і багато осіб відмовлялось в зв'язку з цим зайняти єпископську кафедру. Про це йшлося, наприклад, в листі польського короля Сигізмунда I до римського папи Павла III від 1 січня 1536 р..

Разом з католицьким духовенством на Поділля поступово проникають польські світські феодалі, ремісники, торгівці, які несли на цю землю католицьку віру. В той же час населення Поділля в своїй основній масі залишалось православним і протягом XIV ст. знаходилося в юрисдикції київських митрополитів (що проживали в Москві) і

Константинопольських патріархів. Київські митрополити мало турбувалися про українські епархії, постільки вбачали в них лише засіб для розв'язання політичних завдань, що виникали перед Константинопольським патріархатом, московською владою і митрополичою кафедрою, а, крім того, розглядали їх як джерело свого матеріального прибутку. Тому зрозуміло, що Москва не бажала посилення католицької церкви в Україні, а Рим, навпаки, був надзвичайно зацікавлений у її зміцненні в цьому регіоні.

Отже, подільські землі в силу свого геополітичного становища вже в XIV ст. опинилися в центрі боротьби Риму і Москви за сфери впливу.

Після Люблінської унії 1569 р. і створення Речі Посполитої католицизм почав проникати на Поділля більш інтенсивно. Відбувся швидкий ріст католицьких парафій: в середині XVI ст. їх нараховувалося тут всього 8, в 1607 р. - близько 30, а в 1620 р. - вже 45. Цей етап продовжувався трохи більше, ніж сто років і завершився в 1672 р. в зв'язку з захопленням Поділля турецькими загарбниками.

Особливо активну роль в поширенні католицизму відіграв створений у 1540 р. орден єзуїтів. Єзуїти потрапили до Польщі в 1564 р., а з 1606 р. з'явилися в Кам'янці-Подільському на запрошення католицького єпископа Прохницького, який надав їм садибу і збудував їм на свої кошти костіол.

В Барі єзуїти з'явилися трохи пізніше, а саме біля 1614 р. Притулок їм надав барський староста Станіслав Жолкевський. Досить скоро вони отримали різні привілеї. Уже через два роки по прибуттю до Бару єзуїтам королем Сигізмундом III було надано привілеї на стягування десятини з Бару та Комаровець У 1635 р. король Владислав підтвердив всі отримані раніше єзуїтами права.

З метою навернення православного населення в католицьку віру єзуїти відкрили на Поділлі цілу мережу шкіл /колегій/, де навчалося багато дітей української шляхти та міщан У 1608-1609 рр. такі школи з'явилися в Кам'янці, 1612 р. - у Вінниці, в 1636 р. - у Шаргороді.

Єзуїти не лише мали повне довір'я з боку правлячих кіл Речі Посполитої, але й спиралися на щедрі фінансову підтримку магнатів і шляхти. Так, значні суми грошей були видалені подільськими магнатами Лянцкоронським і Язловецьким. Інший магнат, Калиновський, у 1647 р. подарував Вінницькій єзуїтській колегії 30 тисяч злотих. Тому єзуїтські школи були досить престижними і перед їх вихованцями відкривався шлях до здобуття вищої освіти у кращих університетах Європи. Саме на період активної діяльності єзуїтських колегіумів на Поділлі припадає значний ріст кількості студентів з цього регіону, зокрема в Краківському університеті Так, з 1600 по 1642 р. тут навчалося 58 осіб з Поділля, що складало 0,5% усіх студентів університету тих років. Серед них була як польська, так і українська молодь.

Барські єзуїти утримували школу з пансіоном для шляхетної молоді. Слава про неї гриміла на всю округу. В ній, між іншим, навчався Мирон Костін /1633-1691/ - відомий молдавський літописець та визначний політичний діяч Молдавського князівства другої половини XVII ст.

У середині 1648 р. в Україні вибухнула Українська національна революція, яка тривала до 1676 р. Головні цілі революції полягали в створенні незалежної держави в етнічних межах України і утвердженні нового соціально-економічного ладу, в основі якого лежала дрібна (фермерського типу) власність на землю.

Українська національна революція мала чітку антикатолицьку та антиуніатську спрямованість. Повстанці нападали на католицькі осередки, розправлялися з католицьким духовенством, яке в масовій свідомості тодішнього українського населення уособлювало гніт Речі Посполитої. Перші випадки подібного роду сталися весною і літом 1648 р. Проте, ради істини, слід зауважити, що і раніше мали місце ексцеси релігійного фанатизму. В Шаргороді у січні 1626 р. міщани вбили католицького священика, а тіло його кинули в річку. Поблизу Бару хтось у 1642 р. вбив єзуїта Станіслава Бриновського.

Наприкінці травня 1648 р. козаками Максима Кривоноса було взято Немирів і була вчинена розправа з шляхтою і католицьким духовенством. Потім настала черга Тульчина. До нашого часу дійшли деякі факти про долю католицьких священиків та монахів гад час

штурму замку. На цей час в домініканському монастирі було 15 монахів, всі вони були знищені. Відомі імена дев'ятьох з них Це приор Христом Гурський, на тілі якого знайшли 70 поранень, підприор Кристин - пробитий стрілами, Дамаскін Боркович був забитий шаблею під час проповіді про святого Розарія і потім посічений на шматки о.Гумберт проповідник зі Львова, також порубаний о.Томаш Мірецький, теж проповідник і о. Юцундус замордовані і спалені, диякон Йосип з Луції був вбитий під час молитви. Брати Пилип де Лаго та Плацид з Шльонську були захоплені на башті та спалені. Слід додати, що далеко не всі священники та монахи того часу молилися під час битви. Саме цим можна пояснити, що двоє ченців були захоплені в башті, а не в монастирі.

В Барі загинуло чотири домініканці. Одного з них, о.Франциска Органца замучили під час молитви й викинули собакам; іншого – о.Маврикія порубали на шматки перед вівтарем; о.Феліксу відрубали голову. Татари не поступались козакам в жорстокості і не гірше їх розправлялися з католицькими ченцями. о.Інокентія довго мучили, а потім розірвали на шматки В Мурафському домініканському кляшторі було жорстоко замордовано о.Домініка з Меджибожі, проповідника.

В серпні 1648 р. з тривожним листом до військового командування Речі Посполитої звернувся кам'янецький суддя Л.Московський, який благав. "Заради Бога рятуйте хоч мури і костьоли, якщо нас, своїх братів, не хочете рятувати". Боротьба проти католицької церкви в той час набрала досить широкого розмаху.

Важким випробуванням для населення Поділля було панування турків, які володіли цим краєм протягом 27 років з 1672 по 1699 рр. Під час облоги турками Кам'янця, коли стало зрозуміло, що місто не вистоїть, було вирішено погодитися на капітуляцію. Вона передбачала безпеку життя всім, хто залишиться в місті, право вільного володіння нерухомим і рухомим майном, вільний вихід з Кам'янця шляхті і жовнірам з їх сім'ями та майном. Усім, хто залишався в місті, повинна була гарантуватися свобода віросповідання й відправлення релігійних обрядів. Ідею про капітуляцію подав кам'янецький єпископ В. Лянцкоронський. Він скликав у кафедральному костьолі нараду і переконав присутніх у необхідності цього кроку для збереження життя дітей і врятування костьолів від наруги.

Панування турків нанесло серйозної шкоди католицькій церкві. У Кам'янці католикам була залишена лише одна Петропавлівська церква для здійснення богослужіння, всі костьоли і монастирі були відібрані турками. Петропавловський кафедральний костьол вони перетворили на головну мечеть, домініканський монастир на головну мечеть для кам'янецького папи, францисканський монастир і будівлі кармелітів взагалі ліквідували, а в будинках єзуїтів влаштували конюшні. Аналогічне становище мало місце і в інших осередках католицизму на Поділлі. Шаргород завойовники взагалі перейменували на Кучук-Стамбул (малий Стамбул).

Після повернення Поділля до Польщі в 1699 р. католицька церква швидко відновила свої позиції. Саме з кінця XVII ст. розпочався третій етап проникнення католицизму, який продовжувався до кінця XVIII ст. Швидко будувалися нові костьоли, виникали нові монастирі. За підрахунками дослідників, XVIII ст. на Поділлі споруджено 648 костьолів і монастирів, у 25 разів ніж за попередні кілька століть.

Продовжувало зростати землеволодіння католицької церкви, яке часто збільшувалося за рахунок земельної іпотеки. Якщо місцеві поміщики не могли сплатити борг, католицьке духовенство присвоювало заставлені маєтки. В результаті таких операцій лише єзуїти придбали на Поділлі десятків сіл, експлуатація яких приносила великі прибутки. Традиційним джерелом збагачення католицької церкви були грошові пожертвування магнатів і шляхти. Так, кам'янецькі францисканці в першій половині XVIII ст. отримали від шляхти 35 тис. злотих, а Дунаєвецькому костьолу від магнатів Потоцьких щорічно виділялося, починаючи з 1769 р. 175 крб. сріблом.

Характерною рисою політичного життя Правобережної України в той час був тісний союз місцевої польської шляхти з католицькою церквою, який породжувався антифеодальною і національно-визвольною боротьбою селянських мас і страхом дворянства перед можливою втратою свого політичного панування в регіоні.

Наприкінці XVII - першій половині XVIII ст. правлячі кола Речі Посполитої здійснили ряд заходів, спрямованих на дальше послаблення православної церкви, обмеження прав некаатолицького населення. З часом це привело до гайдамаччини і Коліївщини. На межі двох століть у Кам'янці були закриті всі православні церкви, одну з яких передали греко-католикам. У 1699 р. некаатоликам заборонили проживати у цьому місті і брати участь у міському самоврядуванні. Вінниця також залишилась без храмів східного обряду. Особливо непримиренну позицію щодо православних займав орден єзуїтів, діячами якого в 1717 р. було розроблено документ під назвою "Проект знищення Русі з'єднаної". Цей проект передбачав повну ліквідацію не тільки православної, але й греко-католицької церкви.

Дискримінаційні заходи щодо некаатоликів розробила й "Генеральна конфедерація" /1732/, яка заборонила їм організувати похорони та релігійні процесії, поставила виконання православним духовенством треб і служб у залежність від місцевих феодалів. В умовах тиску царської Росії та під впливом власних реформаторів польський сейм на початку 1768 р. схвалив так звані "Кардинальні права", які урівнювали православних у правах з католиками, дозволяли православним мати свої храми, школи та богадільні. Православні феодали отримували можливість займати вищі адміністративні посади в державі, православна церква отримувала право користуватися навколишніми земельними угіддями, у Варшаві був створений суд, де засідали православні і католики. Разом з тим католицизм оголошувався панівною релігією і перехід в інші віросповідання розглядався як карний злочин. Як справедливо зазначається в історичній літературі, цей трактат ("Кардинальні права" 1768 р.) був певним кроком уперед у вирішенні питання про урівняння прав християн-некаатоликів з католиками.

Варто наголосити, що поступки православним, зроблені сеймом у 1768 р. були рішуче відкинуті більшістю шляхти і частиною католицького духовенства як зазіхання на шляхетські права. В травні 1768 р. опозиційні елементи, невдоволені "Кардинальними правами", в подільському місті Барі створили військово-політичне об'єднання, так звану конфедерацію, і почали антидержавницьку діяльність. На чолі Барської конфедерації стояли Пулавський, І Потоцький з Мурафи, брати Красінські. Один з братів Адам Красінський на той час був кам'янецьким католицьким єпископом.

Під час штурму Бару /20 червня 1768 р./ росіянами кармеліти, домініканці, єзуїти, францисканці приймали активну участь в його обороні. Деякі з них були відправлені до Сибіру. У військових діях були зруйновані і згоріли будівлі францисканського і кармелітського монастирів.

Загони конфедератів були остаточно розбиті військами царської Росії в 1772р. Адам Красінський на початку 90-х рр. XVIII ст. емігрував до Австрії.

У 1793 р. Правобережна Україна в результаті другого поділу Польщі відійшла до Росії. Зразу ж після приєднання уряд Катерини II взяв курс на послаблення католицизму та уніатства і посилення православної церкви в цьому регіоні.

Єпископ Красінський не прийняв російського підданства і передав правління дієцезією своєму суфрагану-єпископу Яну Дембовському. Проте, коли той прибув на кафедру, з'ясувалося, що дієцезію указом Катерини II було скасовано, а замість неї створено Летичівську дієцезію. Її єпископом без згоди на те Апостольської Столиці було призначено Михайла Романа Сераковського. Справжньому єпископу Дембовському, який прибув до Кам'янця, губернатор Тутолмін порадив виїхати за кордон. Проте і летичівська дієцезія існувала недовго, всього лише три роки. Після смерті Катерини II кам'янецьку дієцезію було відновлено і нею, вже за дозволом Папи до 1802 р. керував Сераковський. Після його смерті керівництво здійснювали: повернений з вигнання єпископ Дембовський, Францішек Мацкевич, Микола Гурський, а з 1860 р. Антоній Фіалковський.

Після польського повстання 1863 р. кам'янецьку дієцезію царський уряд скасував. Святий Престол не визнав цього акту. Єпископ Фіалковський був висланий за межі Поділля. У 1870 р. його було призначено моголівським архиєпископом-митрополитом

(помер у 1883 р.). Керівництво дієцезією Святий Отець до її відродження доручив луцько-житомирському єпископу.

*Володимир Матвеев**

СУЧАСНИЙ ІУДАЇЗМ І ПРОБЛЕМИ ЄВРЕЙСЬКОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ В УКРАЇНІ

Роль іудаїзму у розвитку єврейської громади України викликає особливий інтерес сьогодні, коли відбуваються процеси корекцій у самоідентифікації євреїв України та розвитку Єврейської громади країни. Цим пояснюється актуальність теми доповіді. Окремі питання розвитку єврейської громади та само ідентифікації євреїв вивчались деякими дослідниками (Й.Зисельс, П.Рабинович та інші), але комплексного дослідження проблем єврейської самоідентифікації в Україні на сьогодні немає.

Шляхом аналізу практичних сторін розвитку єврейської громади України і ролі сучасного іудаїзму у цьому процесі автор приходять до висновку про те, що ХХ ст. проілюструвало наявність багатьох форм єврейського самоусвідомлення.

На думку автора, іудаїзм відіграватиме більшу роль у житті єврейської громади України, як частка культурної спадщини єврейського народу. Це сприятиме зближенню української моделі єврейства із моделлю західноєвропейською. Єврейська громада України більше “професіоналізується” і продовжує розвивати свою інфраструктуру. Найбільш вірогідною моделлю єврейства України автор вважає формування специфічної української моделі із певною стабілізацією єврейської громади України через 20-25 років.

Релігійний, національний та етичний світогляд євреїв визначали протягом тисячоліть їх вірування і життєвий уклад. Проблеми єврейської самоідентифікації зберігають свою актуальність у наш час. Значний інтерес викликають процеси, що відбуваються в житті єврейських громад колишнього Радянського Союзу та роль іудаїзму у їх розвитку.

Іудейські громади існують на історичних землях України досить давно. Перші згадки про євреїв у Криму відносяться до перших століть до н.е. Це підтверджується знахідками грецькою мовою з Пантікапею (сучасне місто Керч). Історико-архітектурні пам'ятки в містах Північного Причорномор'я свідчать про те, що євреї були там досить впливовою соціальною групою. Займалися вони в основному ремісництвом і торгівлею. Є свідчення про євреїв Херсонесу та інших міст Криму. Значною подією було прийняття іудаїзму правителем Хазарії та високою знаттю у 8 ст. Після завоювання Криму Росією у 1783 р. економічне становище євреїв Криму – караїмів та кримчаків – різко погіршало й їхня культура прийшла до занепаду.

В 7-10 ст.ст. єврейські купці – радонити - мандрували із Західної Європи у країни Сходу. Одним з їхніх шляхів пролягав через землі слов'ян до Ітилю – столиці хазар. В 10-11 ст.ст. виникла єврейська громада у Києві. При цьому деякі сучасні дослідники вважають, що саме єврейські купці сприяли розвитку єврейської громади в Києві й надали значного імпульсу розвитку єврейської торгівлі у Київській Русі в наступні століття. У той же час з'явилися компактні поселення євреїв на території Східної Галичини.¹ В XVI ст. на українських землях, що входили до Польщі та Литви, оселилися окремі родини сефардів з Османської імперії та Італії. Разом з цим продовжувалася масова міграція ашкеназьких євреїв з країн Центральної і Західної Європи. В той же час там було створено систему єврейського самоврядування: кагали та земельні ваади. В XIV-XVII ст.ст. єврейські громади Києва, Львова, Володимир-Волинського відігравали важливу роль у духовному житті євреїв Європи. Євреї Києва славились особливою освіченістю (як рабанити, так і караїми).²

* Головний редактор часопису “Відкриті двері”, к.філол.н.

¹ Меламед В. Евреи во Львове (13 – первая половина 20 века). – Львов: Текоп, 1994.

² Кандель Ф. Очерки времен и событий из истории российских евреев. – Иерусалим: Тарбут, 1988. –